

O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi

Berdax nomidagi Qoraqalpoq Davlat universiteti

Tabiatshunoslik fakulteti

Geografiya kafedrası

Geografiya mutaxassisligi 1b-kurs talabasi Ramanbergenov Utkirning

«Umumiy yer bilimi» fanidan

«Umumiy er bilimi fanining obekti, predmeti va tatqiqot usullari»

nomli mavzuda bajarilgan

KURS ISHI

Qabullovchi:

ass.Tursinov M.

Tayyorlagan:

Ramanbergenov U.

Nukus – 2016 yil

Mavzu: Umumiy er bilimi fanining obekti, predmeti va tadqiqot usullari

Reja:

Kirish.....	3
1. Umumiy er bilimi fanlar tizimi.....	5
2. Umumiy Er bilimining rivojlanish tarixi.....	9
4. Umumiy er bilimining predmeti va vazifalari.....	14
5. Umumiy er bilimi fanining tadqiqot usullari.....	17
Xulosa.....	23
Foydalanilgan adabiyotlar.....	25

Kirish.

«Umumiy er bilimi» kursi geografiya fakultetlari I-kurs talabalari wrganadigan asosiy fanlardan biridir. Mazkur kurs universitetlarda bakalavr-geograflar tayërlashda muh'im ah'amiyatga ega. Bundan tashqari «Umumiy er bilimi» kursi universitetlarda geografiya talimininig asosi bo'lib hisoblanadi va geograflar tayërlashda tabiiy geografiyadan asosiy ywllanma beradigan fandır. «Geografiya», «Kartografiya va er kadastri» va «Gidrometeorologiya» mutaxassisliklari wquv rejasi III bloki tarkibidagi «Umumiy er bilimi» fanidan h'ozirgi vaqtda bironta h'am darslik ëki wquv qwllanmasi mavjud emas. Mazkur fan bo'yicha o'zbek tiliga tarjima qilingan darslik 1966-yilda nashr qilingan. Ammo u h'ozirgi mavjud wquv dasturiga mos kelmaydi. Fanni, jumladan geografiya fanini rivojlanishi h'ozirgi paytda juda tez suratlarda sodir bwlmoqda. Geografiya fanida yangi qonuniyatlar, tushunchalar, atamalar va tarmoqlar vujudga kelmoqda. Shuning uchun darsliklar va wquv qwllanmalari muntazam yangilanib turilmasa twlaqonli mutaxassislarni tayërlab bwlmaydi. Hozirgi paytda umumiy er bilimi geografik qobiq h'aqidagi bilimlar tizimidan iborat. Bundan tashqari u er h'aqidagi tasawurlar tizimini va eng yangi malurnotlarni wz ichiga oladi. Mazkur bilimlar tizimiga fazoviy er bilimi, Dunë okeani tabiiy geografiyasi, boshqaruv tizimlari umumiy nazariyasi konsepsiyasini qwllanishi, geografik qobiqda murakkab boshqaruv tizimlarini birligi konsepsiyasi kiradi. «Umumiy er bilimi» kursining maqsadi umumsayëraviy miqësda geografik jaraënlarni boshqarish, tabiiy muh'itni yaxshilash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish uchun geogra fik qobiqni yaxlit tizim sifatida wrganishdir. Shunga asosan mazkur kursning vazifasi geografik qobiq, uning tarkibiy qismlarini tabiat komplekslari bilan yaxlit h'olda va wzaro tasiridagi faoliyati h'aqida bilimlar berishdir. Oliy geografiya talimida «Umumiy er bilimi» quyidagi va-zifalarni bajaradi: talabalarda geografik dunëqarash va fikr-lashni asoslarini shakllantirib, bwlajak geograflarni murakkab kasb bilan tanishtiradi: umumiy er bilimi geografik qobiq na-zariyasidir. Mazkur nazariya xususiy geografik tah'lillarning me-todologik asosi sifatida qwllanishi mumkin; «Umumiy er bilimi» ekologiya-nazariy asosi bwlilib xizmat qiladi. Umumiy

ekologiya esa Erdagi barcha tizimlarni aniqlab beradigan muh'itni, mazkur muh'itda h'aetni mavjudligini taminlaydigan va ushbu muh'itda sodir bvladigan wzgarishlarni va bu wzgarishlarga inson faoliyatini aniqlab beradigan fizik, ximik, biologik wzaro tasiriga tayanadi. «Umumiy er bilimi» sayë-ramizni vujudga kelishi va rivojlanishini tadqiq qiladigan va aniqlab beradigan fanlar guruh'iyani evolutsion geografiyaning nazariy asosi va manbai bwlilib xisoblanadi; Mazkur kurs umumtalim maktablari geografik bilimlari va tasavvurlari bilan geografik qobiq wrtasidagi wziga xos kwprk vazifasni wtaydi. Bu esa umumiy tabiatshunoslikka kirish bwlilib h'isoblanadi. Hozirgi paytda umumsayëraviy ekologik muammolarning vujudga kelishi va ularni echimi munosabati bilan mazkur kursning ah'amiyati yana h'am ortib bormoqda. Bunday muammolar BMT va boshqa xalqaro tashkilotlar tomonidan h'am tasdiq-langan. Darslikda umumiy er bilimining obekti bwlgan geografik qobiqni wrganish bwyicha asosiy muammolar va eng yangi ilmiy natijalar aks etgan. Darslik kirish, beshta qism va wn beshta bobdan iborat. Darslikning kirish qismida fan, tabiiy geografiya fanlari tizimi, umumiy er bilimining rivojlanish tarixi, maqsadi va vazifalari ëritilgan. Birinchi qism ikkita bobdan iborat bwlilib (lva2) unda Olam va Er h'aqidagi umumiy malumotlar berilgan: olam, osmon jismlari; Quësh tizimi, sayëralar, Erning shakli va wlchamlari, h'arakati, Quësh va Er aloqalari, h'amda fazoning Erga tasiri ochib berilgan.

1. Umumiy er bilimi fanlar tizimi.

Fan insonning ongli faoliyati maxsuli sifatida qadimgi Yunonistonda VI-V asrlarda vujudga keldi. Juda kwpr olimlarning fikricha fan bu insonning ongli faoliyatidir. Fanning vazifasi esa borliq h'aqidagi bilimlarni ishlab chiqish va ularni nazariy jih'atdan tartibga solishdir. Fanning asosiy maqsadi esa obektiv borliqni boshqarishni usullari va ywllarini ishlab chiqishdan iboratdir. Hozirgi paytda fanlar shartli ravishda uch qismga bwliladi:

- tabiiy fanlar;
- ijtimoiy fanlar;
- texnika fanlari;

Tabiiy fanlarga matematika, fizika, ximiya, geografiya, biologiya va geologiya fanlari kiradi. Tabiiy fanlar oldida turgan asosiy vazifalardan biri fanlararo ah'amiyatga ega bwlgan myammolarni ishlab chiqishdir. Hozirgi paytda tabiiy fanlar soh'asidagi ilmiy-tadqiqot ishlari quyidagi ywnalishlarda olib borilmoqda:

- Erning, biosferaning, atmosferaning, Dunë okeanining tuzilishini, tarkibini va rivojlanishini wrganish;

- tabyattan va tabiiy boyliklardan oqilona va twla foydalanishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish;

- tabiiy h'odisa va jaraënlarni sodir bwlishini bashorat qilish usullarini takomillashtirish;

- tabyatni muh'ofaza qilish ishlarini yanada takomillashtirish va rivojlantirish.

«Umumiy er bilimi» mamlakatimizda geografiya talimining muh'im asosi bwlilib h'isoblanadi. Geografiya talimida tabyatni qwriqlash masalalariga kwproq ah'amiyat berilishi, atrof muh'itni muh'ofaza qilishning xalqaro strategiyasi va BMT ning «Inson va muh'it» dasturida kwrsatilgan h'alqaro dasturlarining bajarilishi Umumiy er bilimi fanining mavqeini va obrwsini yanada oshirib yubordi. Hozirgi davrning asosiy h'ususiyatlaridan biri fanning juda tez suratlar bilan rivojlanishidir. Hech qachon h'ozirgidek fanga insoniyat va jamiyat oldida bunchalik buyuk masuliyat tushmagan edi.

Jamiyatning rivojlanishini, tabiiy va ijtimoiy h'odisalarning boshqarish h'amda ularni sodir bwlishini va oqibatlarini bashorat qilishni faqat fan ërdamida h'al qilish mumkin. Fanlarni uch guruh'ga bwlinishi shartlidir. Chunki ayrim fanlarning malum bir tarmog'i tabiiy fanlar tizimiga kirsqa, boshqa tarmog'i ijtimoiy ëki texnika fanlari tizimiga kiradi. Masalan, geografiya fani tabiiy fanlar tizimiga kiradi, ammo iqtisodiy geografiya ijtimoiy, geodeziya va kartografiya esa texnika fanlari tizimiga kiradi.

Geografiya eng qadimgi fanlardan birlig, bu navbatida qator fanlar tizimidan iborat. Geografiya fanlarini tashkil qilish obyekti geografik obyektdir. Geografiya fanlari quyidagi fanlar tizimidan iborat:

- tabiiy geografiya fanlari tizimi;
- iqtisodiy geografiya fanlari tizimi;
- maxsus geografiya fanlari tizimi;
- geodeziya va kartografiya.

Geografiya deb buaro chambarchas bog'langan, urning geografik obyekti'ining tabiiy va ishlab chiqarish komplekslarini va ularning tarkibiy qismlarini tashkil qiladigan tabiiy (tabiiy geografiya) va ijtimoiy (iqtisodiy geografiya), h'anda maxsus geografik fanlar tizimiga aytiladi.

Geografiya ikkita katta qismga ajratiladi: tabiiy va iqtisodiy geografiya. Ikkalasini h'am tashkil qilish obyekti turlichadir. Tabiiy geografiya tabiatni tashkil qiladi va tabiiy fanlarda aniqlangan qonuniyatlarga asoslanib rivojlanadi; iqtisodiy geografiyaning tashkil qilish obyekti jamiyat-h'oli, ijtimoiy ishlab chiqarish va ularning joylashishidir, u iqtisodiy-ijtimoiy fanlar qonuniyatlariga asoslangan h'olda rivojlanadi.

Tabiiy va iqtisodiy geografiya sohada, h'uddi tabiiy va ijtimoiy fanlar sohada birligidek, chambarchas aloqa mavjud: tabiiy geografiya tabiatni jamiyat tomonidan foydalanish maqsadida tashkil qiladi.

Tabiiy geografiyaga (grekcha fisis-tabiat, geo - er, grafo - o'zaman, tasvirlayman sozidan olingan) Er h'qidagi fan deb tarif berilsa, bu juda umumiy tarif bo'ladi, chunki erna turli jih'atdan barcha tabiiy va tabiatshunoslik fanlari-geofizika, geologiya, botanika, zoologiya, geoximiya va boshqa fanlar tashkil qiladi. Tabiiy geografiya predmetining aniqroq tarifi, birinchidan, tabiatning geografiya fani tashkil qiladigan chegaralarini aniqlab olish, ikkinchidan, geografiyaning unga yaqin bo'lgan fanlar bilan buaro munosabatlarini belgilab olishni taqazo etadi.

Tabiat g'oyatda xilma-xildir. Materiyaning bazi shakllari urning obyektlari uchungina xos birlig, ular sayoramizdan tashqarida, koinotda tamomila boshqachadir.

Er shari yuzasida: er yuzasining malum bir chuqurligi bilan atmosferaning malum bir balandligigacha boʻlgan qismida maxsus moddiy tizim vujudga kelgan.

Sayëramizning ushbu ustki qobigʻi uchun moddalarning uch hʻolatda: gaz, suyuq va qattiq hʻolatda boʻlishi hʻamda modda hʻarakatining xilma-xil shakllari xosdir. Erning ichki qismidan chiqadigan modda va issiqlik hʻam, koinotdan keladigan modda va issiqlik hʻam shu joyda toʻplanadi. Erning ichki qismidagi moddalarning tabaqalanishi natijasida litosfera bilan gidrosfera tarkib topgan. Er yuzasi tabiyati rivojlanishining malum bir bosqichida hʻaët paydo boʻlgan va tirik moddalar litosfera, gidrosfera hʻamda atmosferaning taraqqiëtiga faol tasir koʻrsatadigan omil boʻlib qolgan. Tirik modda tasirida mazkur qobiqlar hʻozirgi xususiyatga ega boʻlgan. Shunday qilib, Erning qulay fazoviy sharoitida uzoq davom etgan rivojlanish jaraënida uning wziga xos murakkab va bir butun tabiiy tizim vujudga kelganki, uni geografik qobiq deb ataladi.

Geografik qobiqning hʻozirgi bosqichidagi eng muhʻim xususiyati unda odamzodning mavjudligidir. Geografik qobiqni inson uchun yashaydigan muhʻit deb atash qabul qilingan.

Geografik qobiqning suyuqigi va quyi chegarasi hʻaët tarqalgan joylar chegarasiga toʻgʻri keladi. Geografik qobiq wrtacha balandligi 11 km boʻlgan troposferaning, er yuzasidagi qalinligi okeanlarda 11 km gacha boradigan butun suv qobigʻini hʻamda litosferaning suyuqigi 2-3 km qatlamni wz ichiga oladi.

Geografik qobiqdan tashqarida hʻamma narsa unga nisbatan tashqi narsalar hʻisoblanadi. Bularga atmosferani suyuqi qatlamlari, Erning ichki qismi hʻam kiradi. Binobarin geografiya butun Er hʻaqidagi fan emas, balki erning myayyan va yupqa qobigʻi boʻlgan geografik qobiqni wrganadi. Mazkur qobiq doirasida xam tabiyatni qator fanlar (ekologiya, biologiya, okeanografiya, gidrologiya, meteorologiya va x.k) hʻam wrganishadi. Mazkur fanlarni hʻar biri Er yuzasidagi tabiiy tizimning malum bir tomonini tadqiq etadi. Ammo uni hʻar tomonlama, kompleks wrganmaydi. Geografik qobiqni esa kompleks wrganish juda katta ahʻamiyatga ega. Chunki tabiyat bir butun hʻosiladir. Geografik qobiqni tabiyatini xuddi shunday hʻolda, bir butun hʻolda wrganish tabiiy geografiyaning asosiy

maqsadi h'isoblanadi. Tabiiy geografiya geografik qobiqni tarkibi, tuzilishi, rivojlanishi va xududiy tabaqalanishi h'aqidagi fanlar tizimidir. Mazkur fanlar tizimi wz navbatida uch guruh'ga bwlinadi:

- umumiy tabiiy geografik fanlar guruh'i. Mazkur fanlarga umumiy er bilimi, umumiy geomorfologiya, umumiy gidrologiya tabiiy geografik raënlashtirish va boshqa fanlar kiradi;

- maxsus (xususiy) tabiiy geografik fanlar guruh'iga tuproq geografiyasi, geobotanika, zoogeografiya, iqlimshunoslik va boshqa fanlar kiradi;

- regional tabiiy geografik fanlar guruh'iga materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi, aloh'ida davlatlar va wlkalar tabiiy geografiyasi kiradi.

Umumiy er bilimining wrganish obekti geografik qobiqdir. Geografik qobiqning tarkibiy qismlari: Tog' jinslari, suvlar, h'avo, tirik modda va boshqalar h'ar xil kwrinishda bwlishi mumkin (qattiq, suyuq, gaz). Erdagi barcha kimëviy elementlar geografik qobiqda mavjud. Geografik qobiqqa Quësh va koinotdan keladigan issiqlikdan tashqari Erning ichki qismidan h'am issiqlik kelib turadi.

Geografik qobiqning tarkibiy qismlari orasida doimo modda va energiya almashinuvi sodir bwlib turadi. Ushbu almashinuv h'avo va suv h'arakati, er osti va er usti suvlarining h'amda muzlarning h'arakatida namoën buladi. Geografik qobiqning tarkibiy qismlarini wzaro tasiri natijasida uning eng muh'imi xususiyatlaridan biri bwlgan, yaxlitlik va bir butunlikning namoën bwlishiga olib keladi.

Materiklar yuzasida litosfera (tog' jinslari va relef), atmosfera (h'avo massalari va ëg'inlar), gidrosfera (er osti va ustki suvlari, muzlar), biosfera (mikroorganizmlar, wsimlik va xayvonot dunësi)ning wzaro tasiri natijasida turli tabyatga ega bwlgan xududlarning myayyan turlari, yani wrmonlar, botqoqliklar, dashtlar, chwllar, tundra va boshqalar vujudga keladi. Mazkur h'ududlarning landshaftlarini wrganish geografiyaning, ayniqsa regional geografiyaning vazifasi h'isoblanadi.

Relief er yuzasi tabiiy sharoitining shakllanishida muh'im ah'amiyatga ega. Er yuzasi relefini, uning kelib chiqishi va rivojlanishi h'amda tarqalishini umumiy geomorfologiya fani wrganadi.

Geografiya fani Erni umumiy va regional tadqiq qilishdan tashqari tabiiy geografik muh'itning ayrim tarkiblarini h'am aloh'ida wrganadi. Tabyatning ayrim tarkiblari maxsus tabiiy geografiya fanlari tomonidan wrganiladi. Maxsus ëki xususiy tabiiy geografik fanlari guruh'iga-tuproq geografiyasi, geobotanika, zoogeografiya, glyatsiologiya, iqlimshunoslik, okeanografiya va boshqalar kiradi.

Tuproq geografiyasi er yuzasida tuproqlarni tarqalishini georafik qonuniyatlarini wrganadi. Geobotanika Er yuzasida wsimliklarni, zoogeogafiya h'ayvonlarni tarqalishini geografik jih'atlarini wrganadi.

Regional tabiiy geografiya ayrim h'ududiy tabiiy sharoitining shakllanishini va wziga xos xususiyatlarini wrganadi.

Umumiy va regional tabiiy geografiya fanlari guruh'i xususiy (maxsus) tabiiy geografiya fanlari malumotlari va xulosalari bilan «oziqlanadi», masalan, darëlarni wrganuvchi gidrologiya fani darë suvlari xususiyatlarini fizik va ximik usullari ërdamida wrganadi.

Geografiya fanlari tizimininng ikkinchi katta tarmog'ini Iqtisodiy geografiya fanlari guruh'i tashkil qiladi. Iqtisodiy geografiya fanlari guruh'i quyidagi qismlardan iborat:

- umumiy iqtisodiy geografiya fanlari;
- tarmoqlar iqtisodiy geografiyasi;
- regional iqtisodiy geografik fanlar;

Umumiy iqtisodiy geografiya fanlari guruh'iga iqtisodiy geografiyaga kirish, iqtisodiy raënlashtirish nazariyasi va boshqa fanlar kiradi. Tarmoqlar geografiyasi xalq xwjaligining ayrim tarmoqlarini rivojlanishini va joylanishini wrganadi. Tarmoqlar iqtisodiy geografiyasi fanlari guruh'iga tabiiy resurslar geografiyasi, qishloq xwjalik geografiyasi, transport geografiyasi va boshqalar kiradi. Regional iqtisodiy geografiya fanlari jah'on, ayrim mintaqalar, davlatlar va mamuriy birliklarda xwjalikni shakllanishi, rivojlanishi va joylanishi qonuniyatlarini

wrganadi. Mazkur guruh'ga materiklar, mintaqalar, davlatlar va mamuriy birliklar iqtisodiy geografiyasi kiradi.

Maxsus geografiya fanlari tizimi geografiya fanida shakllangan aloh'ida myammolar bilan shug'ullanadi. Mazkur fanlar tizimiga siësiy va h'arbiy geografiya, tibbiy geografiya, rekreatsiya va turizm geografiyasi, injenerlik geografiyasi, geografik bashorat, meliorativ geografiya, xizmat kwrsatish geografiyasi va boshqalar kiradi.

Geodeziya va kartografiya fanlari tizimi geografiya fanining eng qadimgi tarmoqlari bwlib h'isoblanadi.

3. Umumiy Er bilimining rivojlanish tarixi

Umumiy Er bilimi eng qadimgi fanlar qatoriga kiradi. Uning rivojlanishida quyidagi bosqichlarni ajratish mumkin.

Qadimgi ëki antik davr bosqichi. Fan insonning ongli faoliyati sifatida qadimgi Yunonistonda miloddan avvalgi VI-V asrda vujudga kelgan. Ushbu bosqichda geografik ah'amiyatga ega bwlgan ilmiy natijalar quyidagilardan iborat:

- Gomer tomonidan miloddan avvalgi XII asrda Dunë xaritasi tuzildi. Mazkur xaritada asosan Wrtā dengiz atrofi tasvirlangan

Shimoliy Afrikadagi Liviya, Misr, G'arbiy Osiëda Finikiya, kichik Osië yarim oroli, Wrtā dengizdagi Kipr, Krit, Sitsiliya orollari tasvirlangan;

- Aristotel tomonidan miloddan avval IV asrda Erning sharsimonligi, Erda issiq mintaqalarning mavjudligi isbotlandi. Dunë xartasi tuzildi. Uning xaritasida Gomer xaritasidagi joylar yanada kengaytirilgan (2-rasm). Uning xaritasida kishilar yashamaydigan sovuq mintaq va kishilar yashaydigan issiq mintaq ajratatilgan. Aristotel tomonidan eramizdan oldingi IV asrda tuzilgan dunë xaritasida Afrikaning shimoliy qismi, Osië va evropa qitalari tasvirlangan. Osiëdagi Hindiston, Amudarë va Sirdarë, Kaspiy dengizi, evropadagi Italiya, Makedoniya, ichki (Wrtā) dengiz, Iberiya va boshqa joylar tasvirlangan;

- erotosfen miloddan avvalgi III asrda Erning wlchamlarini aniqladi, Dunë xaritasini tuzdi (3-rasm). «Geografika» nomli asar ëzdi, geografiyani atamasi fanga olib kirdi;

- Ptolomey eramizning boshida (II asr) xaritalarni daraja twri ërdamida tuzishni ixtiro qildi. Dunë xaritasini tuzdi (4-rasm) va geografiya bwyicha qator asarlar ëzdi. Shu davrda Strabon geografiya fani bwyicha yirik asarlar ëzdi;

Wrta asrlar bosqichi. Mazkur bosqichda geografiya fani asosan sharq mamlakatlarida rivojlandi.

Aleksandriyalik Kosma Indikoplov IV asrda Dunë xaritasini tuzdi. Uning xaritasida Shimoliy Afrika, evropa, Wrta dengiz (Rim), Osië, Kaspiy dengizi tasvirlangan. U er yuzasini okean bilan wralgan yassi twrtburchak shaklida tasvirlagan. VIII-IX asrlarda Axmad Al-Farg'oniy astrolabiya asbobini yaratdi, astronomiya, gidrologiya va geodeziya soh'asida muh'im ilmiy ishlar olib bordi.

Muh'ammad Ibn Muso Al Xorazmiy geografiya faniga ulkan h'issa qwshgan olimdir. U IX asrda «Surat-al-Arz» nomli kitob ëzgan. Mazkur kitobda Al-Xorazmiy wsha paytda malum bwlgan shah'arlarni geografik koordinatalarini keltirgan. U Wrta Osië geografiyasining asoschisi h'isoblanadi.

Abu-Rayh'on al Beruniy jah'onda birinchi bwlib globusni yasadi, Dunë xaritasini tuzdi (5,6-rasm). Geodeziya fanini rivojlanishiga ulkan h'issa qwshdi. U Er shari meridian ëyining uzunligini aniqladi, 1° ëyning uzunligi 111,1 km.ga teng ekanligini kuzatishlar asosida h'isoblab chiqdi. «Hindiston», «Mineralogiya», «qadimgi xalqlardan qolgan ëdgorliklar» va boshqa asarlar ëzgan.

Abu Ali ibn Sino relefni vujudga kelishida ichki va tashqi kuchlarni wrni va ah'amiyatini ochib berdi. Uning fikricha Er yuzasi relefi ichki va tashqi kuchlar tasirida shakllanib va wzgarib turadi.

Zah'iriddin Muh'ammad Bobur wzining «Boburnoma» asari bilan regional geografiyani rivojlanishiga juda katta h'issa qwshdi. «Boburnoma»da keltirilgan malumotlar asosida Wrta va Janubiy Osië davlatlarining wrta asrlardagi tabiiy sharoiti va xwjaligi h'aqida fikr ëritish mumkin.

Mah'mud qoshg'ariy «Devoni lug'ati turk» asarida juda kwp geografik atama va tushunchalar h'aqida malumotlar bergan va Dunë xaritasini tuzgan.

Buyuk geografik kashfiëtlar bosqichi. Ushbu bosqichdan boshlab evropada fan yana rivojlana boshladi. Natijada dunë ah'amiyatiga bwlgan kashfiëtlar qilindi.

1492 yil Xristofor Kolumb tomonidan Amerika qitasi ochildi. X.Kolumbning asosiy maqsadi Hindistonga dengiz ywlini ochish bwlgan. Shuning uchun u kashf qilgan joylarni Hindiston, u erdagi mah'alliy ah'olini esa Hindular deb atagan. 1499-1501 yillari Amerigo Vespuchchi Amerika qitasini shimoliy qismlarini tekshirdi va yangi erlarning ilk tavsifini ëzdi. 1507 yili frantsuz geografiya M.Valdzemëller materikni Amerigo Vespuchchi sharafiga Amerika deb atashni taklif etdi.

1498 yili Vasko-da-Gama boshliq Portugaliya ekspeditsiyasi Afrikani aylanib wtib, evropadan Hindistonga dengiz ywlini ochdi. Shu davrdan boshlab Osiëni evropa bilan bog'laygan «Buyuk ipak ywlining» ah'amiyati pasaya boshladi.

1519-1521 yillari Fernan Magellan boshliq İspaniya ekspeditsiyasi okean bwylyab Dunë aylana sayëh'atini amalga oshirdi va Erning sharsimonligini yana bir bor isbotladi, h'amda Dunë okeanini yaxlitligini asoslab berdi (7-rasm).

1605 yil Golland sayëh'i Yanstszon Avstraliya materigini kashf qildi. Swngra A.Tasman (1641-1643y) materikni h'amma tomonidan aylanib chiqdi. 1650 yili Golland olimi B.Vareniynng «Umumiy geografiya» nomli asarini bosilib chiqishi ilmiy geografiyani rivojlanishi uchun asos bwldi. B.Vareniy geografiyani ikki qismga bwladi: umumiy va xususiy. Uning fikricha, umumiy geografiya Erning umumiy xususiyatlarini, xususiy geografiya esa Erning ayrim qismlarini wrganadi.

İlmiy geografik ishlar bosqichi (XVII-XIX asr). Mazkur bosqichdan boshlab birinchi marotaba maxsus ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirila boshlandi. Bunday ekspeditsiyalar Frantsiyada (Bugenvil Laperuza), Buyuk Britaniya (J.Kuk, Vankuver), Rossiyada (Bering, Chirikov, Krashennikov va boshqalar) uyushtirildi. Natijada Tinch okeani, Osië, Shimoliy Amerika qirg'oqlari, Afrikaning va Janubiy Amerikaning ichki qismlari va tabyati wrganildi. Erning ichki qismlari, Er yuzasi reliefi, Er usti va osti suvlari, shamollar, wsimliklar h'aqida bilimlarni twplanishi bilan tabiiy geografiyadan geologiya, gidrologiya, geobotanika va meteorologiya ajralib chiqib ketdi.

Ushbu bosqichda kwp ilmiy ishlar mamlakatshunoslik ywnalishida bwlgan. Mazkur ishlar ikki ywnalishda olib borilgan: a) birinchi ywnalishda h'ar bir

davlatning geografik tavsifiga katta e'tibor berilgan; b) ikkinchi yunalish ayrim tashkirlanmagan hududlarni geografik tavsifiga bag'ishlangan. Bunday tavsiflar kwp hududlarda sayohat va olimlarning ekspeditsiyalarida yig'ingan malumoti asosida tuzilgan. Masalan, S.P.Krasheninnikovning «Kamchatkaning tavsifi», P.S.Pallasning «Rossiyaga sayohat» va boshqalar.

Umumiy er bilimi masalalari nemis olimi I.Kant (1724-1804)ning «Tabiiy geografiyadan darslar» asarida kwp chiqilgan. Mazkur asarda shamollar, ularni hosil qilishi, Er yuzasi reliefini rivojlanishi kwp chiqilgan. M.V.Lomonosov (1722-1764) asarlarida ham «Umumiy er bilimi» masalalari kwp chiqilgan. Mazkur masalalarni M.V.Lomonosov «Er qatlamlari haqida» (1763y) «Atmosfera hududlari haqida dars» (1753) asarlarida kwp chiqqan. U er yuzasi reliefi ichki va tashqi kuchlar ta'sirida muntazam o'zgarib turishini ta'kidlagan. Havo massalarini harakati talimotini yaratgan.

XIX asrning birinchi yarmida yirik ilmiy-tadqiqot ekspeditsiyalari hamda milliy geografiya jamiyatlari tashkil qilina boshlandi. Dastlabki geografiya jamiyatlari Buyuk Britaniyada (1830), Frantsiyada (1846), Germaniyada (1826), Rossiyada (1845) tuzildi. Turkistonda esa 1898 yil tuzildi.

Juda kwp davlatlar tomonidan yirik ilmiy-tadqiqot ekspeditsiyalari uyushtirildi. Rossiya tomonidan 50 dan ortiq ekspeditsiya uyushtirildi. Natijada Dunyo okeani haqida yangi malumotlar to'plandi. 1821 yili esa F.F.Bellinsgauzen va M.P.Lazarev boshchiligidagi ekspeditsiya tomonidan Antarktida materigi ochildi. Mazkur bosqichda Er yuzasi tuzilishini tashkil qilish tugallangan. Er qobig'ining rivojlanish nazariyasi Charlz Lyell tomonidan ishlab chiqildi. Shu davrda Ch.Darvin tomonidan «Tabiiy tanlanish tufayli turlarning kelib chiqishi» nomli asar yozildi. A.Gumboldt tomonidan ilmiy geografiyaga bag'ishlangan qator asarlar e'lon qilindi. Okeanografiya fani shakllandi, meteorologik va gidrologik stantsiyalar soni kwpaydi va kengaydi. Er yuzasida balandlik va chuqurliklarni tarqalish qonuniyatlari aniqlandi. Atmosfera va okeandagi harakatlarning moh'iyati ochib berildi. XX asr bosqichi. Mazkur bosqich ikki davrdan iborat: Birinchi davr XX asrning birinchi qismini o'z ichiga oladi. Mazkur davrda tabiiy

geografiyada qator muhim talimotlar yaratildi. V.V.Dokuchaev tomonidan tabiat zonalligi talimoti yaratildi. A.A.Grigorev tomonidan esa geografik qobiq va geografik muhit talimoti yaratildi. Biosfera haqida talimot esa V.A.Vernadskiy tomonidan yaratildi. Geografik qobiqning birlamchi (vertikal) va ikkilamchi (gorizontal) tuzilishi, rivojlanishi va tarkibiy qismlari haqida tushunchalar ishlab chiqildi. Bu sohada L.S.Berg, K.K.Markov, S.V.Kalesnik, N.A.Solntsev, A.G.Isachenko, F.F.Milkov yirik ilmiy ishlarni amalga oshirdi (9-rasm), S.V.Kalesnik 40- yillari geografik qobiqning tuzilishi va rivojlanishi umumiy er bilimi fanining rivojlanish obekti degan g'oyani ilg'a surdi. XX asrning ikkinchi yarmida tabiiy geografiya fan-texnika inqilobi (FTI) tasirida rivojlana boshladi. FTI davrining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- fanni jamiyatning bevosita ishlab chiqarish kuchlariga aylanishi;
- yangi energiya manbalarini va suniy materiyallarni yaratilishi;
- kosmik texnikani va Erni masofadan turib rivojlantirish usullarini rivojlanishi;
- fanlarning o'zaro ta'sirining kuchayishi va oraliq fanlarning rivojlanishi (biokimiya, biofizika, geokimiya, geobotanika, geofizika va h.k.).
- ekologik sharoitning keskin suratlarda o'zgarishi.

Ikkinchi davrda geografiya fanining rivojlanishidagi asosiy natijalar quyidagilardan iborat:

- FTI davrida insonni tabiatga ta'siri muhim (lokal) miqdordan mintaqaviy va global miqdorga o'zgartirildi;
- geografiya fanida shakllangan yangi mazmurlar mazkur fanda modellashtirish va tajriba usullarini keng qo'llashni taqazo qildi;
- XX asrning 60-yillarida geografiya fanida miqdoriy inqilob rivoj berdi, ya'ni matematik metodlar va eHM keng qo'llanila boshlanadi;
- kartografik usullar yanada kengroq qo'llanila boshlandi;
- kosmik usullar yordamida aylanmasimon tuzilmalar, atmosfera harakatlari, okean suvi aylanma harakati, okeanlarni chuqurdagi suvlarini o'zgartirish jarayonlari aniqlandi. Mazkur bosqichda ekologiya, landshaftshunoslik, tabiiy geografik

raënlashtirish, injenerlik geografiyasi, geografik bashorat, meliorativ geografiya shakllandi va yanada rivojlandi.

Geografiya deb wzaro chambarchas bog'langan, erning geografik qobig'ining tabiiy va ishlab chiqarish komplekslarini va ularning tarkibiy qismlarini wrganadigan tabiiy (tabiiy geografiya) va ijtimoiy (iqtisodiy geografiya), h'amda maxsus geografik fanlar tizimiga aytiladi.

Geografiya ikkita katta qismga bwlinadi: tabiiy va iqtisodiy geografiya. Ikkalasini h'am wrganish obekti turlichadir. Tabiiy geografiya tabyatni wrganadi va tabiiy fanlarda aniqlangan qonuniyatlarga asoslanib rivojlanadi; iqtisodiy geografiyaning wrganish obekti jamiyat-ah'oli, ijtimoiy ishlab chiqarish va ularning joylanishidir, u iqtisodiy-ijtimoiy fanlar qonuniyatlariga asoslangan h'olda rivojlanadi.

Tabiiy va iqtisodiy geografiya wrtasida, h'uddi tabiiy va ijtimoiy fanlar wrtasida bwlganidek, chambarchas aloqa mvjud: tabiiy geografiya tabyatni jamiyat tomonidan foydalanish maqsadida wrganadi.

Tabiiy geografiyaga (grekcha fizis-tabyat, geo - er, grafo - ëzaman, tasvirlayman swzidan olingan) Er h'aqidagi fan deb tarif berilsa, bu juda umumiy tarif bwladi, chunki erni turli jih'atdan barcha tabiiy va tabyatshunoslik fanlari-geofizika, geologiya, botanika, zoologiya, geoximiya va boshqa fanlar wrganadi. Tabiiy geografiya predmetining aniqroq tarifi, birinchidan, tabyatning geografiya fani wrganadigan chegaralarini aniqlab olish, ikkinchidan, geografiyaning unga yaqin bwlgan fanlar bilan wzaro munosabatlarini belgilab olishni taqazo etadi.

Tabyat g'oyatda xilma-xildir. Materiyaning bazi shakllari erning qobiqlari uchungina xos bwlib, ular sayëramizdan tashqarida, koinotda tamomila boshqachadir.

Er shari yuzasida: er pwstining malum bir chuqurligi bilan atmosferaning malum bir balandligigacha bwlgan qismida maxsus moddiy tizim vujudga kelgan.

Sayëramizning ushbu ustki qobig'i uchun moddalarning uch h'olatda: gaz, suyuq va qattiq h'olatda bwlishi h'amda modda h'arakatining xilma-xil shakllari xosdir. Erning ichki qismidan chiqadigan modda va issiqlik h'am, koinotdan

keladigan modda va issiqlik h'am shu joyda twplanadi. Erning ichki qismidagi moddalarning tabaqalanishi natijasida litosfera bilan gidrosfera tarkib topgan. Er yuzasi tabyati rivojlanishining malum bir bosqichida h'aët paydo bwlgan va tirik moddalar litosfera, gidrosfera h'amda atmosferaning taraqqiëtiga faol tasir kwrstatadigan omil bwlrib qolgan. Tirik modda tasirida mazkur qobiqlar h'ozirgi xususiyatga ega bwlgan. Shunday qilib, Erning qulay fazoviy sharoitida uzoq davom etgan rivojlanish jaraënida uning wziga xos murakkab va bir butun tabiiy tizim vujudga kelganki, uni geografik qobiq deb ataladi.

Geografik qobiqning h'ozirgi bosqichidagi eng muh'im xususiyati unda odamzodning mavjudligidir. Geografik qobiqni inson uchun yashaydigan muh'it deb atash qabul qilingan.

Geografik qobiqning suyuqigi va quyi chegarasi h'aët tarqalgan joylar chegarasiga twg'ri keladi. Geografik qobiq wrtacha balandligi 11 km bwlgan troposferaning, er yuzasidagi qalinligi okeanlarda 11 km gacha boradigan butun suv qobig'ini h'amda litosferaning suyuqigi 2-3 km qatlamni wz ichiga oladi.

Geografik qobiqdan tashqarida h'amma narsa unga nisbatan tashqi narsalar h'isoblanadi. Bularga atmosferani suyuqi qatlamlari, Erning ichki qismi h'am kiradi. Binobarin geografiya butun Er h'aqidagi fan emas, balki erning myayyan va yupqa qobig'i bwlgan geografik qobiqni wrganadi. Mazkur qobiq doirasida xam tabyatni qator fanlar (ekologiya, biologiya, okeanografiya, gidrologiya, mateorologiya va x.k) h'am wrganishadi. Mazkur fanlarni h'ar biri Er yuzasidagi tabiiy tizimning malum bir tomonini tadqiq etadi. Ammo uni h'ar tomonlama, kompleks wrganmaydi. Geografik qobiqni esa kompleks wrganish juda katta ah'amiyatga ega. Chunki tabyat bir butun h'osiladir. Geografik qobiqni tabyatini xuddi shunday h'olda, bir butun h'olda wrganish tabiiy geografiyaning asosiy maqsadi h'isoblanadi. Tabiiy geografiya geografik qobiqni tarkibi, tuzilishi, rivojlanishi va xududiy tabaqalanishi h'aqidagi fanlar tizimidir. Mazkur fanlar tizimi wz navbatida uch guruh'ga bwlinadi:

- umumiy tabiiy geografik fanlar guruh'i. Mazkur fanlarga umumiy er bilimi, umumiy geomorfologiya, umumiy gidrologiya tabiiy geografik raënlashtirish va boshqa fanlar kiradi;

- maxsus (xususiy) tabiiy geografik fanlar guruh'iga tuproq geografiyasi, geobotanika, zoogeografiya, iqlimshunoslik va boshqa fanlar kiradi;

- regional tabiiy geografik fanlar guruh'iga materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi, aloh'ida davlatlar va wlkalar tabiiy geografiyasi kiradi.

Umumiy er bilimining wrganish obekti geografik qobiqdır. Geografik qobiqning tarkibiy qismlari: Tog' jinslari, suvlar, h'avo, tirik modda va boshqalar h'ar xil kwrinishda bwlishi mumkin (qattiq, suyuq, gaz). Erdagi barcha kimëviy elementlar geografik qobiqda mavjud. Geografik qobiqqa Quësh va koinotdan keladigan issiqlikdan tashqari Erning ichki qismidan h'am issiqlik kelib turadi.

Geografik qobiqning tarkibiy qismlari orasida doimo modda va energiya almashinuvi sodir bwlir turadi. Ushbu almashinuv h'avo va suv h'arakati, er osti va er usti suvlarining h'amda muzlarning h'arakatida namoën buladi. Geografik qobiqning tarkibiy qismlarini wzaro tasiri natijasida uning eng muh'imi xususiyatlaridan biri bwlgan, yaxlitlik va bir butunlikning namoën bwlishiga olib keladi.

Materiklar yuzasida litosfera (tog' jinslari va relef), atmosfera (h'avo massalari va ëg'inlar), gidrosfera (er osti va ustki suvlari, muzlar), biosfera (mikroorganizmlar, wsimlik va xayvonot dunësi)ning wzaro tasiri natijasida turli tabyatga ega bwlgan xududlarning myayyan turlari, yani wrmonlar, botqoqliklar, dashtlar, chwllar, tundra va boshqalar vujudga keladi. Mazkur h'ududlarning landshaftlarini wrganish geografiyaning, ayniqsa regional geografiyaning vazifasi h'isoblanadi.

4. Umumiy er bilimining predmeti va vazifalari.

Umumiy er bilimining wrganish obekti geografik qobiqdır. Geografik qobiq h'aqidagi talimot XX asrning 30-yillarida yaratilgan bwlkada, ammo uning ayrim g'oyalari tabiiy geografiya fanining rivojlanishining butun tarixi davomida shakllana borgan.

Kwp davrlar davomida geografiya asosan Er yuzasini tasvirlash bilan shug'ullanib keldi. Geografik wlkalarni, mamlakatlarni tasvirlash bilan bir qatorda ilmiy geografiya h'am rivojlana boshladi. Geografik voqea va h'odisalarni tasvirlashdan ularni ilmiy asoslashga wtish A.Gumboldt asarlarida kwrina boshladi.

Shunday qilib, umumiy er bilimining maqsadi tabiiy muh'itni yaxshilash va unda sodir bvladigan jaraēnlarni va h'odisalarni boshqarish tizimini ishlab chiqish h'amda Er tizimini barqaror rivojlanishini taminlash maqsadida geografik qobiqning tuzilishi, shakllanishi va rivojlanishi qonuniyatlarini wrganishdan iboratdir.

Umumiy er bilimining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- tabyattan va tabiiy resurslardan foydalanishni sayēraviy, mintaqaviy va mah'alliy darajalarda oqilona boshqarishni ilmiy asoslarini ishlab chiqish;

- geografik qobiq h'ozirgi paytda inson tomonidan muntazam ravishda wzgarmoqda. Shuning uchun geografik qobiq jamiyat bilan uzviy ravishda bog'langan. Natijada geografik qobiq tarkibida tabiiy-texnogen tizimlar shakllangan. Geografik qobiqni h'olati wzgara boshlaydi, bunday yangi h'olatda geografik qobiq yangi miqdoriy jih'atlarga ega bvladi. Tabiiy-texnogen tizimlarni shakllanishini tarkibini va tuzilishini wrganish umumiy er bilimining asosiy vazifalaridan biri h'isoblanadi;

- geografik qobiqni boshqarish juda murakkab myammolardan h'isoblanadi. Shuning uchun geografik qobiqning boshqarishni modelini ishlab chiqish mazkur fanning asosiy vazifalaridan biri h'isoblanadi;

- geografik qobiqning tuzilishi murakkabdir. Shu sababli umumiy er bilimining muxim vazifalaridan biri geografik qobiqning bwylama va kwndalang tuzilishini asosiy h'ususiyatlari va qonuniyatlarini wrganishdir;

- geografik qobiq doimo rivojlanishda va h'arakatdadir. Mazkur h'arakatlarni wrganish geografik qobiqning asosiy h'ususiyatlarini ochib berishga imkon beradi. Umumiy er bilimining navbatdagi vazifasi geografik qobiqdagi h'arakatlar sababini va oqibatini wrganishdan iboratdir;

- geografik qobiq murakkab rivojlanish tarixiga ega. Uning rivojlanishining va murakkablashishining malum bir bosqichida Erda h'aët va odam paydo bwlgan. Shuning uchun umumiy er bilimi geografik qobiqning rivojlanish tarixini aloh'ida wrganadi.

4. Umumiy er bilimi fanining tadqiqot usullari.

Tabiiy geografik tadqiqotlar olib borishda h'amma fanlarda qwillaniladigan, h'amda maxsus tadqiqot usullaridan foydalaniladi.

Hozirgi paytda deyarli h'amma fanlarda tizimli tadqiqot usullari keng qwillaniladi. Tizimli tadqiqot usulida h'ar bir tabiiy geografik borliq (obekt) wzaro tasirda bwladigan turli xil tarkibiy qismlardan iborat tizim deb qaraladi. Geografik qobiqni tizim deb oladigan bwlsak, u yana vertikal va gorizantal ywnalishda yanada maydaroq tizimchalarga, mazkur tizimchalar yanada kichikroq tizimchalarga bwlalib ketadi.

Bundan tashqari tabiiy geografiyada fanlararo qwillaniladigan matematik, geoximik, geofizik va modellashtirish usullaridan h'am foydalaniladi.

Hozirgi paytda tabiiy geografiyada matematik usullar juda sustlik bilan qwillanilmoqda. Kwproq matematik statistika va eh'timollar nazariyasi qwillanilmoqda. Geografik obektlar juda murakkab bwlganligi uchun h'ozirgacha ularni matematik jih'atdan ifodalash ancha murakkab masala h'isoblanadi. Shunga qaramasdan murakkab matematik tah'lil usullari geomorfologik tadqiqotlarda keng qwillanilmoqda .

Geoximik usullar landshaftshunoslik tadqiqotlarida keng qwillaniladi. Geoximik usul ërdamida landshaftshunoslikda ximiyaviy elementlarni h'arakati wrganiladi. Ximiyaviy elementlar kwproq balandliklardan pastqam joylar tomon h'arakat qiladi. Natijada turli xil landshaftlar h'osil bwladi.

Geofizik usullar ërdamida landshaftlarda sodir bwladigan energiya va modda almashinuvi jaraëni wrganiladi.

Modellashtirish usuli tabiiy geografiyada keng qwillaniladi. Hozirgi paytda jamiyat va tabyatni wzaro tasirini modellashtirish tabiiy geografiyani va ekologik geografiyaning asosiy myammolaridan biri h'isoblanadi.

Tabiiy geografiyada maxsus tadqiqot usullari keng qullaniladi. Ular tabiiy geografiyaning wzida ishlab chiqilgan usullardir. Bunday usullarga qiësiy tavsif, ekspeditsiya, kartografik, paleogeografik, landshaft-indikatsiya va boshqa usullar kiradi.

Qiësiy tavsif usuli tabiiy geografiyada qadimdan qwllab kelinadi. Hozirgi davrda h'am mazkur usul geografik tadqiqotlar olib borishning asosiy usuli h'isoblanadi. qiësiy-tavsif usuli turli h'ududlarni relefini, iqlimini, ichki suvlarini, wsimligi, tuproq, h'ayvonot dunësi, tabyat zonalari va landshaftlarni wrganishda keng qullaniladi. Mazkur usul mamlakatshunoslikda kwproq foydalaniladi.

Ekspeditsiya ëki dala usuli tabiiy geografiyaning asosiy usullaridan biridir. Geografik nazariyalar asosan dalada twplangan malumotlar asosida rivojlanadi. Shuning uchun mazkur usul antik davrdan to h'ozirgi davrgacha geografik malumotlar olishning va tabyatni h'amda xwjalikni wrganishning asosiy usuli bwlib h'isoblanib kelmoqda.

Ekspeditsiyalar kompleks va maxsus qismlarga bwlinadi. Kompleks geografik ekspeditsiyalarda malum bir h'ududning tabiiy ëki iqtisodiy geografik sharoiti h'ar tomonlama twla wrganiladi. Masalan, Buyuk shimol ekspeditsiyasi (1733-1743), akademik ekspeditsiyalar (1768-1774) va boshqalar. Birinchi kompleks ekspeditsiya natijasida Kamchatka yarim oroli tabyati wrganildi, Shimoliy Amerikaning shimoli-g'arbiy qismlari ochildi, Shimoliy Muz okeani qirg'qlari wrganildi. Ikkinchi, yani kompleks akademik ekspeditsiyalarda Rossiyaning turli qismlarini tabyati wrganildi. 30-yillardagi Tojik-Pomir kompleks ekspeditsiyasi, Xorazm ekspeditsiyalari ana shunday ekspeditsiyalardan bwlgan.

Mazkur ekspeditsiyalar tabyatni ëki xwjalikni ayrim tarkiblarini h'amda tarmoqlarini wrganish uchun uyushtiriladi. Masalan, geologik qidiruv ekspeditsiyalarida h'ududning geologik tuzilishi va foydali qazilmalari, tuproqshunoslik ekspeditsiyalarida tuproqlar, landshaft-shunoslik ekspeditsiyalarida landshaftlar wrganiladi. Bundan tashqari muntazam ishlaydigan ekspeditslar h'am uyushtiriladi. Masalan, Tyan-Shan statsionari 1945 yilda ochilgan.

Kartografik usul h'ar bir geografik tadqiqot ishlarida qullaniladi. Kartografik usul ërdamida tabiiy va iqtisodiy sharoitning umumiy va xususiy tomonlari tavsiflanadi. Masalan, kompleks xaritalar, tabiiy xaritalar, geologiya, tuproq, wsimlik, landshaft, qishloq xwjaligi, sanoat va boshqa xaritalar.

Aerokosmik usullari h'am tabiiy geografiyada keng qullaniladi, ular turli ilmiy ishlarda h'amda xaritalar tuzishda foydalaniladi.

Paleogeografik usul tabiiy geografiyada geologik rivojlanish davomida tabiiy sharoitning shakllanishi va wzgarishini aniqlash uchun ishlatiladi. Bundan tashqari mazkur usul malum bir jaraënlarni rivojlanishi qonuniyatlarini aniqlash asosida ularni wzgarishini bashorat qilishga imkon beradi.

Hozirgi paytda tabiiy geografiyada injenerlik geografiyasi shakllanmoqda. Mazkur fan tabiiy geografiya, injenerlik geologiyasi va injenerlik geomorfologiyasi h'amda injenerlik ekologiyasi fanlari asosida rivojlanmoqda. Injenerlik geografiyasi mazkur fanlarda qullaniladigan dala, laboratoriya va mexanik-matematik usullardan foydalanadi. Shu bilan birga injenerlik geografiyasini wzida ishlab chiqilgan tadqiqot usullaridan keng foydalanadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda Geografiya deb wzaro chambarchas bog'langan fanlar kompleksiga aytiladi, bu kompleks ikki katta bwlimga-tabiiy geografiya va iqtisodiy geografiyaga bwlinaadi. Bu wrqanish obektining h'ar-xilligiga qarab bwlinishdir: birinchisi (tabiiy geografiya) tabiatni wrqanadi va tabiiy fanlar kashf qiluvchi qonuniyatlarga tayanib ish kwradi; ikkinchisi (iqtisodiy geografiyaning predmeti jamiyat-ah'oli, ijtimoiy ishlab chiqarish va ularning joylashishidir; u ijtimoiy h'odisalarga xos bwlqan va ijtimoiy-iqtisodiy fanlar tekshiradigan qonuniyatlarga asoslanadi.

Tabiiy va iqtisodiy geografiya wrtasida, xuddi tabiiy va ijtimoiy fanlar wrtasida bwlqanidek, chambarchas aloqa mavjud: tabiiy geografiya tabiatni jamiyat tomonidan foydalanish maqsadida wrqanadi.

Tabiatni kompleks tadqiq etish fizik h'amda ximik metodlarga tayanishi va h'am sifat, h'am miqdoriy tarifni wz ichiga olishi sababli, ayrim tabiatshunoslik fanlari-geofizika, geologiya, tabiiy geografiya va shu kabilar orasidagi chegaralarni kamaytiradi h'amda Er h'aqidagi bir fanning shakllanishiga olib keladi. Er h'aqidagi fan materialistik dialektikaga mos ravishda bir butun, tabiatni tadqiq etadi. Ayrim fanlar wrtasidagi chegara kamayoa h'am, lekin ular butunlay ywqolib ketmaydi, chunki bir butunni bilish albatta uning qismlarini wrqanish bilan birga olib boriladi. Tabiiy geografiya Er h'aqidagi fanlarning biridir.

Geografiya fanining birinchi vazifasi umuman butun Erdagi geografik qobiqning qonuniyatlari asosiy xususiyatlarini wrqanishdir. Bu ish bilan umumiy er bilimi ěki umumiy tabiiy geografiya shug'ullanadi. Fanimizning ikkinchi vazifasi geografik qobiqni aloh'ida rayonlar (regionlar)-materiklar, davlatlar va boshqa birliklar bwyicha wrqanishdir. Bu-regional geografiyaning predmeti.

Er qobig'ining rivojlanish nazariyasi Charlz Lael tomonidan ishlab chiqildi. Shu davrda Ch.Darvin tomonidan «Tabiiy tanlanish tufayli turlarning kelib chiqishi» nomli asar ězildi. A.Gumboldt tomonidan ilmiy geografiyaga bag'ishlangan qator asarlar elon qilindi. Okeanografiya fani shakllandi, meteorologik va gidrologik stantsiyalar soni kwpaydi va kengaydi. Er yuzasida

balandlik va chuqurliklarni tarqalish qonuniyatlari aniqlandi. Atmosfera va okeandagi h'arakatlarning moh'iyati ochib berildi . XX asr bosqichi. Mazkur bosqich ikki davrdan iborat: Birinchi davr XX asrning birinchi qismini wz ichiga oladi. Mazkur davrda tabiiy geografiyada qator muh'im talimotlar yaratildi. V.V.Dokuchaev tomonidan tabiat zonalligi talimoti yaratildi. A.A.Grigorev tomonidan esa geografik qobiq va geografik muh'it talimoti yaratildi. Biosfera h'aqida talimot esa V.A.Vernadskiy tomonidan yaratildi. Geografik qobiqning bwy lama (vertikal) va kwndalang (gorizontal) tuzilishi, rivojlanishi va tarkibiy qismlari h'aqida tushunchalar ishlab chiqildi. Bu soh'ada L.S.Berg, K.K.Markov, S.V.Kalesnik, N.A.Solntsev, A.G.Isachenko, F.F.Milkov yirik ilmiy ishlarni amalga oshirdi (9-rasm), S.V.Kalesnik 40- yillari geografik qobiqning tuzilishi va rivojlanishi umumiy er bilimi fanining wr ganish obekti degan g'oyani olg'a surdi. XX asrning ikkinchi yarmida tabiiy geografiya fan-texnika inqilobi (FTİ) tasirida rivojlana boshladi. FTİ davrining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- fanni jamiyatning bevosita ishlab chiqarish kuchlariga aylanishi;
- yangi energiya manbalarini va suniy materyallarni yaratilishi;
- kosmik texnikani va Erni masofadan turib wr ganish usullarini rivojlanishi;
- fanlarning wzaro tasirining kuchayishi va oraliq fanlarning rivojlanishi (bioximiya, biofizika, geoximiya, geobotanika, geofizika va h'.k.).
- ekologik sharoitning keskin suratlarda ëmonlashuvi.

Ikkinchi davrda geografiya fanining rivojlanishidagi asosiy natijalar quyidagilardan iborat:

- FTİ davrida insonni tabiatga tasiri mah'alliy (lokal) miqësdan mintaqaviy va sayëraviy miqësga kwtarildi;
- geografiya fanida shakllangan yangi myammolar mazkur fanda modellashtirish va tajriba usullarini keng qwllashni taqazo qildi;
- XX asrning 60-yillarida geografiya fanida miqdoriy inqilob rwy berdi, yani matematik metodlar va eHM keng qwllanila boshlanadi;
- kartografik usullar yanada kengroq qwllanila boshlandi;

- kosmik usullar ërdamida aylanasiimon tuzilmalar, atmosfera h'arakatlari, okean suvi aylanma h'arakati, okeanlarni chuqurdagi suvlarini kwtarilish jaraënlari aniqlandi. Mazkur bosqichda ekologiya, landshaftshunoslik, tabiiy geografik raënlashtirish, injenerlik geografiyasi, geografik bashorat, meliorativ geografiya shakllandi va yanada rivojlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Anoshko V.S., Trofimov A.M., Shirokov V.M. Osnovw geograficheskogo prognozirovaniya. Minsk., 1985.
2. Bokov V.A., Seliverstov Ė.P., Chervanov Ĭ.G. Obh'ee zemlevedenie. SPB 1999, 268 s.
3. Gerenchuk K.Ĭ., Bokov V.A., Chervanov Ĭ.G. Obh'ee zemlevedenie. M. «Vwsshaya shkola», 1984, 256 s.
4. Kalesnik S.V. Umumiy er bilimi qisqa kursi. «Wqituvchi». T. 1966, 268 b.
5. Krivolutskiy A.E. Golubaya planeta. M., «Mwsl», 1985, 335 s.
6. Milkov F.N. Obh'ee zemlevedenie. M., «Vwsshaya shkola», 1990, 335 s.
7. Mirzaliev T. Kartografiya. T., 2002, 230 b.
8. Neklëkova P.P. Obh'ee zemlevedenie. M., «Prosveh'enie», 1967
Ĭ i ĬĬ chast.
9. Shubaev L.P. Umumiy er bilimi. «Wqituvchi» T., 1975, 388 b.